

סיפור אדריינוס והזקן – עימות הלוחם והנוטע

סיפור המפגש של אדריינוס שחיק עצמות עם האיכר הזקן, ה"סבא דיהודאי", בארץ ישראל מופיע בכמה מקומות בחז"ל: בוויקרא רבה, בתנחומא ועוד.¹ ברוב המקורות נזכר סיפור זה כחלק מחטיבת דרשות על הפסוק בוויקרא י"ט, כג: "וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל וערלתם ערלתו את פריו שלש שנים יהיה לכם ערלים לא יאכל". כמה ממדרשי חז"ל מפתחים את הרעיון, שהמילים "ונטעתם כל עץ מאכל" אינן רק רקע ותנאי לאיסור ערלה, אלא הן נדרשות כמצווה בפני עצמה של נטיעה בארץ ישראל.² נראה שבאופן דומה יש להבין גם את משמעות סיפור מפגשם של אדריינוס והזקן, המופיע בין הדרשות הללו. העימות בין השניים נוגע לחשיבותה של הנטיעה. באמת, התשתית הרעיונית של הסיפור ברורה למדי. מטרתנו כאן היא לקרוא את הסיפור בקריאה צמודה, ודרכה לחשוף מוטיבים, תכנים ומשחקי מילים גלויים וסמויים המצויים בו. בנוסף, ננסה לקרוא את הסיפור באופן רב-תחומי, לאור רקעו ההיסטורי, המדרשי וההלכתי, ובדרך זו להבליט יותר את משמעותו ואת עיצובו הספרותי. במסגרת זו לא נעסוק בתיארוך הנוסחים השונים של הסיפור (נוסח התנחומא הוא כמובן עיבוד ותרגום של הסיפור בוויקרא רבה), אלא רק נעמוד על זיקות אינטרטקסטואליות ענייניות ביניהם.

ויקרא רבה פרשה כה³

אדריינוס שחיק עצמות הוה עבר באילין שביליא דטבריא וחמא חד גבר סב קאים חציב חציבין למינצב נציבין. אמר ליה: 'סבא, סבא, אי קרצת לא חשכת'. אמר ליה: 'הקרצית וחשכית, ומה דהני למרי שמיא עבד'. אמר ליה: 'בחייך, סבא, בר כמה שנין את יומא דין?'. אמר ליה: 'בר מאה שנין'. אמר ליה: 'ואת בר מאה שנין וקאים חצב חצובין למנצב נציבין? סבר דאת אכיל מנהון?'. אמר ליה: 'אין זכית אכלית, ואם לאו – כשם שיגעו לי אבהתי, כך אני יגע לבני'. אמר ליה: 'בחייך, אם זכית אכיל מנהון תהוה מודע לי'. לסוף יומין עבדין תיניא, אמר: 'הא ענתה נודע למלכא'. מה עבד? מלא קרטלא תינין, וסלק וקם ליה על תרע פלטיין.

1. ויקרא רבה פרשה כה, מהד' מרגליות עמ' תקעו-תקעט; תנחומא קדושים ח; תנחומא (בובר) קדושים ח, עמ' 76-77; קהלת רבה פרשה ב כ.
2. ראו בסוף המאמר.
3. מהד' מרגליות עמ' תקעו-תקעט.

אמרין ליה: 'מה עסקיך?'. אמר לון: 'עלון קדם מלכא'. כיון דעל, אמר ליה: 'מה עסקיך?'. אמר ליה: 'אנא סבא דעברת עלי, ואנא חצב חציבין למנצב נציבין, ואמרת לי: "אין זכית תיכול מנהון תהא מודע לי"; הא זכיתי ואכילית מנהון, והילין תיניא מן פיריהון'. אמר אדרינוס בההיא שעתא: 'קלוואנין אנא – תיתנון סילון דדהבא ויתיב ליה'. אמר: 'קלוונין אנא דתפנון הדין קרטלא דידיה ותמלון יתיה דינרין'. אמרין ליה עבדוהי: 'כל הדין מוקרא תיקריניה להדיה סבא דיהודאי?'. אמר להון: 'ברייה אוקריה, ואנא לא אנא מוקר ליה?'.
 אנתתיה דמגירא הות ברת פחין, אמרה לבעלה: 'בר קבלוי, חמי דהדא מלכא רחמא תינין ומפרגה בדינרין'. מה עבד? מלא מרעליה תינין ואזל וקם קדם פלטיין.
 אמרין ליה: 'מה עסקיך?'. אמר לון: 'שמעית דמלכא רחמא תינין ומפרגא בדינרין'. עלון ואמרין למלכא: 'חד סבא קאים על תרע פלטיין טעין מלא מרעליה תינין, ואמרנא ליה: "מה עסקיך?", אמר לן: "שמעית דמלכא רחמא תינין ומפרגא בדינרין"'. אמר: 'קלוונין אנא דתקימון יתיה קדם תרע פלטיין, וכל מאן דעייל ונפיק יהא טרי על אפיה'. באפתי רמשא פינן יתיה ואזל לבייתיה. אמר לאנתתיה: 'בכל הדין יקרא אנא שלים לך'. אמרה: 'אזיל גלוג לאמך, דהוון תינין ולא הוון אתרוגיין, דהוון בשילן ולא פגיין'.

[תרגום: אדרינוס שחיק העצמות היה עובר בשבילים אלו של טבריה וראה איש אחד זקן עומד וחוצב חציבות לנטוע נטיעות. אמר לו: "זקן, זקן, לו השחרת לא הערבת". אמר לו: "השחרתי והערבתי, ומה שמהנה לריבון השמים עושה". אמר לו: "בחייך, זקן, בן כמה שנים אתה היום?". אמר לו: "בן מאה שנים". אמר לו: "ואתה בן מאה שנים ועומד וחוצב חציבות לנטוע נטיעות? סובר שאתה אוכל מהן?". אמר לו: "אם זכיתי אכלתי, ואם לאו – כשם שיגעו לי אבותיי, כך אני יגע לבניי". אמר לו: "בחייך, אם זכית לאכול מהן תהיה מודיע לי". לסוף ימים עשו תאנים, אמר: "הנה הזמן נודיע למלך". מה עשה? מילא סל תאנים, ועלה ועמד לו על שער הארמון. אמרו לו: "מה ענייך?". אמר להם: "להיכנס לפני המלך". כיוון שנכנס, אמר לו: "מה ענייך?". אמר לו: "אני הזקן שעברת עלי, ואני חוצב חציבות לנטוע נטיעות, ואמרת לי: 'אם זכית לאכול מהן תהיה מודיע לי'; הנה זכיתי ואכלתי מהן, ואלה התאנים מפרותיהן". אמר אדרינוס באותה שעה: "מצווה אני – תתנו כיסא של זהב וישב לו". אמר: "מצווה אני שתפנו הסל שלו ותמלאוהו דינרים". אמרו לו עבדיו: "כל הכבוד הזה תכבדו לזקן הזה מהיהודים?". אמר להם: "בוראו כיבדו, ואני לא אכבדו?".
 אשת שכנו הייתה טיפשה, אמרה לבעלה: "לא יוצלח, ראה שהמלך אוהב תאנים ומחליף בדינרים". מה עשה? מילא השקים שלו תאנים והלך ועמד לפני הארמון. אמרו לו: "מה ענייך?". אמר להם: "שמעתי שהמלך אוהב תאנים ומחליף בדינרים". נכנסו ואמרו למלך: "זקן אחד עומד על שער הארמון טעון מלוא השקים תאנים, ואמרנו לו: 'מה ענייך?', אמר לנו: 'שמעתי שהמלך אוהב תאנים ומחליף בדינרים'". אמר: "מצווה אני שתעמידוהו לפני שער הארמון, וכל מי

שנכנס ויוצא יהא משליך על פניו". לפנות ערב פינודו והלך לביתו. אמר לאשתו: "בכל הכבוד הזה אני חייב לך". אמרה: "לך התפאר לפני אמך, שהיו תאנים ולא היו אתרוגים, שהיו בשלות ולא פגים".]

תנחומא קדושים ח

מעשה באדריינוס המלך שהיה עובר למלחמה והולך עם הגייסות שלו להלחם על מדינה אחת שמרדה עליו. מצא זקן אחד בדרך שהיה נוטע נטיעות תאנים, אמר לו אנדריאנוס: 'אתה זקן ועומד וטורח ומתיגע לאחרים?'. אמר לו: 'אדוני המלך, הריני נוטע, אם אזכה – אוכל מפירות נטיעותי, ואם לאו – יאכלו בני'. עשה שלש שנים במלחמה וחזר לאתר שלש שנים, מצא לאותו זקן באותו מקום. מה עשה אותו זקן? נטל סלסלה ומלא אותה בכורי תאנים יפות וקרב לפני אנדריאנוס. אמר לפניו: 'אדוני המלך, קבל מן עבדך; אני הוא אותו הזקן שמצאת אותי בהליכתך ואמרת לי: "אתה זקן, מה אתה מצטער עומד ומתיגע לאחרים?", הרי כבר זכני המקום לאכול מפירות נטיעותי, ואלה שבתוך הסלסלה מהן מנתך'. מיד אמר אדריינוס לעבדיו: 'טלו אותה ממנו ומלאו אותה זהובים', ועשו כך.

נטל הזקן הסלסלה מלאה זהובים, והתחיל הולך ומשתבח בביתו לאשתו ולבניו, סח להם את המעשה. היתה שכנתו עומדת שם, שמעה מה אמר הזקן, אמרה לבעלה: 'כל בני אדם הולכין, והקב"ה נותן להם ומזמן להם טובה, ואתה יושב בבית השך באופל? הרי שכן שלנו כבר את המלך בסלסלה של תאנים, ומלא אותה לו זהובים, ועתה עמוד וטול סל גדול ומלא אותו כל מיני מגדים מן תפוחים ותאנים ושאר פירות יפות שהוא אוהב אותן הרבה, לך וכבדו בהן, שמא ימלא לך זהובים כמו שעשה לשכננו הזקן'. הלך ושמע לאשתו ונטל סל גדול ומלא אותו כל מיני מגדים תאנים ותפוחים וטען על כתפו וקרב לפני המלך בקופנדר ועמד ואמר: 'אדוני המלך, שמעתי שאתה אוהב את הפירות ובאתי לכבדך בתאנים ותפוחים'. אמר המלך לסרדיוטין שלו: 'טלו אותו ממנו וטפחו אותו על פניו'. עמדו והפשיטוהו ערום והתחילו טופחין אותו על פניו עד שנפחו פניו, סימו את עיניו ועשאוהו דוגמא, והלך לביתו בפחי נפש כשהוא עשוי דוגמא בוכה. והיתה אשתו סבורה שהוא בא בסל מלא זהובים, וראתה אותו עשוי דוגמא ועיניו נפוחות וגופו משובר ומוכה. אמרה לו: 'מה לך?'. אמר לה: 'שמעתי לך והלכתי לכבד את המלך באותו הסל, וטפחו אותו על פני. אלולי ששמעתי לך והטלתי אותו הסל אתרוגין, כבר היו מרגימין אותי את כל גופי בהן'.

נטיעה כנגד השחתה והרג

מעשה זה מופיע כאמור במסגרת רצף של דרשות בעניין חשיבות הנטיעה, ונראה שזהו גם שורש העימות בין אדריינוס לזקן – עימות בין מלחמה ונטיעה. הדבר בולט יותר בנוסח התנחומא: "מעשה באדריינוס המלך שהיה עובר למלחמה והולך עם הגייסות

שלו להלחם על מדינה אחת שמרדה עליו, מצא זקן אחד בדרך שהיה נוטע נטיעות תאנים... – אדריינוס הלוחם נפגש בזקן הנוטע. זהו למעשה עימות בין העיסוק בחיים ובצמיחה לבין העיסוק במוות ובהרג.

בהקשר זה יש לציין, כי איסור השחתת נטיעות מופיע בתורה בהקשר של משפטי המלחמה, והכתוב מדגיש את הניגוד בין הנטיעה והמלחמה:

כִּי תִצְוֶה אֶל עִיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ לְתַפְשָׁהּ לֹא תִשְׁחִית אֶת עֵצֶיהָ לְנִדְחַי עָלֶיהָ גִּרְזֵן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאִתּוֹ לֹא תִכְרֹת כִּי הָאֲדָם עֵץ הַשָּׂדֶה לְבֹא מִפְּנֵיךָ בַּמָּצוֹר (דברים כ', יט).

המפגש השני בין אדריינוס לזקן מתקיים בחזרתו של אדריינוס מהמלחמה: "עשה שלש שנים במלחמה וחזר לאחר שלש שנים, מצא לאותו זקן באותו מקום. מה עשה אותו זקן? נטל סלסלה ומלא אותה בכורי תאנים יפות וקרב לפני אנדריאנוס". "שלש שנים" היא אפוא גם תקופת המלחמה וגם תקופת גידול "בכורי תאנים יפות". הדבר מתקשר באופן ברור למצנות ערלה ("וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל וערלתם ערלתו את פריו שלש שנים... – ויקרא י"ט, כג), שסיפור זה מופיע במסגרת הדרשות הנוגעות אליה. הזיקה למצנות ערלה מעמידה את העימות והניגוד שבין המלחמה והנטיעה במישור דתי ותאולוגי. ניגוד זה מתחדד בהשוואת ה'עשייה' של אדריינוס והזקן: אדריינוס "עשה שלש שנים במלחמה", לעומת: "מה עשה אותו זקן? נטל סלסלה ומלא אותה בכורי תאנים יפות".⁴

העימות יתחדד ויעמיק אם נזכיר את הרקע ההיסטורי של מעשה זה. דיו קסיוס מציין, שאדריינוס עבר בארץ ישראל בשנת 130 בדרכו למצרים.⁵ ידוע לנו גם על מטבע ססטרטיוס (sestertius) שהוציאו בשנה זו לכבוד "ביקור הקיסר ליודיה", כפי שכתוב עליו ("Adventui Aug[usti] Judaeae").⁶ ביקורו של אדריינוס בבית שאן כשטרנוס רופוס (Quintus Tineius Rufus) מקבל את פניו מתועד במספר כתובות שנתגלו בשטח המקדש שבאגורה בבית שאן. יש סוברים שלכבוד ביקורו של אדריינוס נבנה כביש המקשר את אשקלון וירושלים (כביש ששרדו ממנו אבנים).

בסיפור מוזכרת הליכתו של אדריינוס להילחם עם "מדינה אחת שמרדה עליו" ו"עשה שלש שנים במלחמה". ידוע לנו בבירור על מדינה אחת כזו, והיא ארץ ישראל עצמה, שמרדה באדריינוס במרד בר-כוכבא, שפרץ סמוך לביקורו של אדריינוס בארץ

4. לחשיבות גידול התאנים בתקופה זו, ראו: Z. Safrai, *The Economy of Roman Palestine*, London 1994, p. 77.

5. Dio Cassius, *Historia Romana*, 69.12.1-2.

6. אוסף קדמן במוזאון ארץ ישראל, K-4983. טביעת מטבע כזה נעשתה באימפריה הרומית רק לרגל מאורעות חשובים ביותר.

ובעקבות ביקורו. מרד בר־כוכבא נמשך שלוש שנים, משנת 132 עד 135.⁷ לדברי דיו קסיוס, אדריינוס היה בארץ ישראל בזמן המרד.⁸ בואו של אדריינוס לארץ ישראל נתפס ככרוך בהרס חקלאי, כפי שמתאר למשל התלמוד הירושלמי:

רבי יוסי אומר: אין שכחה לזתים. אמר רבי שמעון בר יקים: לא אמר רבי יוסי אלא בראשונה, שלא היו הזתים מצויין, שבא אדריינוס הרשע והחריב את כל הארץ, אבל עכשיו שהזתים מצויין יש להן שכחה.⁹

דיו קסיוס מתאר אף הוא את ההשחתה במסגרת המרד: "חמשים עיירות מבצרות ותשע מאות ושמונים וחמש מכפריהם היותר ידועים נחרבו... כך שכל ארץ יהודה נעשה מדבר... זאבים וצבועים רבי מספר סובכו מיללים בעריהם".¹⁰

לאור זאת ניתן לומר, כי בתשתית הסיפור עומד הניגוד החריף שבין ההשחתה וההרס מצדו של אדריינוס לבין היצירה והנטיעה מצדו של הזקן. ניתן להוסיף, כי הסיפור התרחש בגליל, "באילין שביליא דטבריא", כאשר כבר ציינו כי "במיוחד היה החורבן בגליל שהיה מיושב בצפיפות גדולה, 'לפני שנטרפה שעה'".¹¹ העמדת החורבן וההרס שזרע אדריינוס כניגוד לנטיעה ולצמיחה עולה גם ממקורות אחרים. כך למשל מתואר חורבן ביתר (העיר שבה נפל בר־כוכבא) בירושלמי:

כרם גדול היה לאדריינוס הרשע שמונה עשר מיל על שמונה עשר מיל כמין טיבריא לציפורי, והקיפו גדר מהרוגי ביתר מלא קומה ופישוט ידיים.¹²

הכרם אמור לשמש לנטיעה ולהצמחה, אולם בהקשר למעשי אדריינוס משמש הכרם כביטוי לממדי ההרג והחורבן. מעין זה גם בברייתא בתלמוד הבבלי בהקשר של חורבן ביתר: "במתניתא תנא: שבע שנים בצרו עובדי כוכבים את כרמיהן מדמן של ישראל בלא זבל" (גיטין נז ע"א).

אף הגמרא שם לפני כן, המתארת את מה שהוביל לנפילת ביתר, מעמידה את ההרס והחורבן כניגוד ללידה, לצמיחה ולהמשכיות:

7. וראו: בבלי סנהדרין צז ע"ב; איכה רבה פרשה ב ב, מהד' בוכר עמ' 101.
8. לעיל, הערה 5.
9. ירושלמי פאה פ"ז, כ ע"א.
10. לעיל, הערה 5, 2-1.4.69. תרגום של ב' איזק, שהוכן למאמרו של א' אופנהיימר, 'מרד בר־כוכבא – יחודו ומחקרו', בתוך: א' אופנהיימר (עורך), מרד בר־כוכבא, ירושלים תש"ם, עמ' 12.
11. על פי ירושלמי עירובין פ"ה, כב ע"ג. ראו: י' פליקס, 'החקלאות היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 422. בשאלת השתתפות הגליל במרד בר־כוכבא כבר דנו רבים, ואין זה מענייננו כאן.
12. ירושלמי תעניות פ"ד, סט ע"א, וכן באיכה רבה פרשה ב ב, מהד' בוכר עמ' 104. וראו לעיל שם, עמ' 101: "אדריינוס קיסר שהרג בביתר שמונים אלף רבוא בני אדם".

על שקא דריספק חריב ביתר, דהוו נהיגי כי הוה מתיליד ינוקא שתלי ארזא, ינוקת אשתלי תורניתא, וכי הוו מינסבי, קייצי להו ועבדו גננא. יומא חד הוה קא חלפא ברתיא דקיסר, אתבר שקא דריספק, קצו ארזא ועיילו לה, אתו נפול עלייהו, מחונהו. אתו אמרו ליה לקיסר: מרדו בך יהודאי. אתא עלייהו.

[תרגום: על יתד של מרכבה חרבה ביתר, שנוהגים היו כשהיה נולד תינוק היו שותלים עץ ארז, כשנולדה תינוקת היו שותלים שיטה, וכשהיו מתחתנים היו קוצצים אותם ועשואם חופה. יום אחד עברה בת הקיסר ונשברה יתד במרכבתה. קצצו עבדיה ארז ותקנוהו למרכבה. באו היהודים ונפלו עליהם והיכום. הלכו ואמרו לקיסר: מרדו בך היהודים. עלה עליהם (הקיסר)].

ובהמשך שם:

גדע בחרי אף כל קרן ישראל' (איכה ב', ג) – א"ר זירא א"ר אבהו א"ר יוחנן: אלו שמונים אלף קרני מלחמה שנכנסו לכרך ביתר בשעה שלכדוה, והרגו בה אנשים ונשים וטף עד שהלך דמן ונפל לים הגדול.

נראה אפוא שהעימות הרעיוני המתבטא במפגש שבין אדריינוס לזקן בא על רקע המרד ותוצאותיו הקשות.

מול מוטיב ההשחחה מצדו של אדריינוס עומדת נטיעת התאנים של הזקן. התאנים נזכרות במקורות רבים כמאפיין טיפולוגי של פוריות ארץ ישראל, שהיא "ארץ זבת חלב ודבש".¹³ כך למשל במדרש תנאים: "פעם אחת הלך רבי יהושע לסכנין ומצא עז רבוצה תחת התאינה וחלב שותת ממנה ודבש יוצא מן התאנה ומתערבין זה בזה".¹⁴ מעין זה גם בתלמוד הירושלמי: "מעשה באחד שקשר עז לתאינה ובא ומצא דבש וחלב מעורבין".¹⁵ ובתנחומא:

מעשה ברבי יונתן בן אלעזר שהיה יושב תחת תאנה אחת, והיתה התאנה מלאה תאנים יפות. ירד טל, והיו התאנים שואבים דבש, והיה הרוח מגבלן בעפר. באתה עז אחת והיתה מנטפת חלב בדבש, וקרא לתלמידים ואמר להם: בואו וראו דוגמא מעין העולם הבא.¹⁶

13. זאת בניגוד למקורות אחרים, המקשרים פסוק זה לדבש תמרים דווקא, כמו המכילתא דרשב"י בא"ג ה, מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 38: "ארץ זבת חלב ודבש" – "זה דבש תמרים". גם הפסוק "ארץ זית שמן ודבש" (דברים ח', ח) מקושר בכמה מקורות לדבש תמרים: ספרי דברים פיסקא רצו, מהד' פינקלשטיין עמ' 316; מדרש תנאים דברים כ"ו ב, מהד' הופמן עמ' 171.

14. מדרש תנאים דברים כ"ו ט, מהד' הופמן עמ' 174.

15. ירושלמי פאה פ"ז, כ ע"א. ראו גם פסיקתא זוטרותא, שמות ג', ח: "אל ארץ זבת חלב ודבש" – שיהיו הצאן רועים תחת התאנים, והחלב זב מן הבהמות, והדבש מן התאנים, ומתערב זה בזה".

16. תנחומא (בוכר) תצוה י, עמ' 102, ומעין זה בתנחומא תצוה יג.

תפוחים/נפוחות/ברת פחין

גם בחלקו השני של המעשה בתנחומא ניתן למצוא רצף של משחק מילים המבליט את הניגוד בין צמיחת הפרות היפים ובין צד האלימות המתגלה אצל אדריינוס. שכנו של הזקן שמע בקול אשתו ובא לכבד את המלך בתפוחים ובתאנים:

...ועתה עמוד וטול סל גדול ומלא אותו כל מיני מגדים מן תפוחים ותאנים ושאר פירות יפות... הלך ושמע לאשתו ונטל סל גדול ומלא אותו כל מיני מגדים תאנים ותפוחים וטען על כתפו... 'אדוני המלך, שמעתי שאתה אוהב את הפירות ובאתי לכבדך בתאנים ותפוחים'.

אולם הגמול שקיבל בעד התפוחים היה:

אמר המלך לסרדיוטין שלו: 'טלו אותו ממנו וטפחו אותו על פניו'. עמדו והפשיטוהו ערום והתחילו טופחין אותו על פניו עד שנפחו פניו, סימו את עיניו ועשאוהו דוגמא, והלך לביתו בפחי נפש כשהוא עשוי דוגמא בוכה. והיתה אשתו סבורה שהוא בא בסל מלא זהובים וראתה אותו עשוי דוגמא ועיניו נפוחות וגופו משובר ומוכה. אמרה לו: 'מה לך?'. אמר לה: 'שמעתי לך והלכתי לכבד את המלך באותו הסל, וטפחו אותו על פני'.

גם המילים "והפשיטוהו ערום", מעבר לביטוי שיש בהן לאכזריותו של אדריינוס, עשויות להתקשר לאותו משחק מילים, שכן 'ערום' בארמית הוא 'פחח'.¹⁷ בנוסף, ייתכן שגם כינויה של השכנה בוויקרא רבה, "ברת פחין", מתקשר לאותו משחק מילים בתנחומא של תפוחים/טפחו/נפחו/בפחי/נפוחות. השכנה שגרמה למהפך מ"תפוחים" ל"טופחין" מתוארת כ"ברת פחין". יש שהציעו שהכינוי "ברת פחין" פירושו 'ריקה', והוא מבוסס על השורש 'פחח' בסורית,¹⁸ או על המילה 'פחינוס', שפירושה ביוונית 'טיפש' (παχύνοσ).¹⁹ אחרים פירשו שפירושו הכינוי הוא 'בת מארה', מן השורש הארמי 'פחת'.²⁰ לאור דברינו, גם אם מבחינה אטימולוגית פירושו הכינוי הוא 'ריקה' או 'טיפשה', עדיין יש בו הדים להפסד ולמארה, שכן הוא מתקשר למשחק המילים של תפוחים/טפחו/נפוחות וכו'.

17. מגילה כד ע"א; תרגום יונתן לישעיהו כ', ב.

18. א' עמית, 'בר פחין' "בן פיחה" ו"בר פחתי": עיון בכמה כינויים תלמודיים ותולדותיהם, תרביץ עבד, תשס"ג, עמ' 489-504, בהרחבה.

19. ח"י קוהוט, ערוך השלם א, ערך 'בר פחין', וינה תרל"ח, עמ' 180; H.G. Liddel and R. Scott, A ; 1948, p. 1351. *Greek-English Lexicon*, Oxford 1948.

20. ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 158, על פי בראשית רבה פרשה לו ב, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 336; שם פרשה צט ז, עמ' 1277; ירושלמי נדרים פ"ט, מא ע"ג; ועוד.

בר קבלוי

במקביל לכינויה של אשת השכן, "ברת פחין", מכונה השכן עצמו כפי אשתו (בנוסח ויקרא רבה) "בר קבלוי". ח"י קוהוט בערוך השלם תרגם כינוי זה בצורה לא עקיבה. בערך 'בר קבלוי'²¹ כתב שמקורו ביוונית (χόβαλος) ופירושו "איש יודע תחבולות" (והוסיף שזהו בדיוק ההפך מ'בר פחין', שהוא פתי ותם); ואילו בערך 'קבל'²² כתב שהפירוש המילולי של "בר קבלוי" הוא 'בן אפלה', בזיקה למילה הארמית 'קבל' שפירושה 'חושך',²³ אלא שביטוי זה "הושאל לצרה וכאב".²⁴

אפשר שבחוסר עקיבות זה צדק קוהוט בלא יודעין וקלע למשחק מילים נוסף בסיפור. לאורך הסיפור פזורים ביטויים שונים ומנוגדים של מוטיב החושך, הקשור רעיונית בהשוואת גורלם של הזקן ושכנו. אדריינוס טוען כלפי הזקן: "אי קרצת לא חשכת" (כלומר – אם יגעת בנערותך, אין לך להתייגע בזקנותך; רד"ל: "אף שזכית להשכים חי הפקר הזה, אינך יודע אם תזכה לחיות ולראות חשכת ערב"). ומשיבו הזקן: "הקרצית וחשכית, ומה דהני למרי שמיא עבד" ('יגעתי בנערותי ויגע אני גם בזקנותי, ומה שמהנה לרבון השמים עושה'; רד"ל: 'אני מקווה שכשם שזכיתי להשכים אזכה גם להעריב, ואף אם לא אזכה לכך – מה שמהנה לריבון השמים עושה'). ואז "לסוף יומין עבדין תיניא" – בסוף הימים נתבשלו התאנים. אין מדובר בסוף ימיו של הזקן אלא אדרבא, מתוארת כאן אריכות ימים מבורכת ומופלאה של הזקן. תמיהתו הדר-משמעית של אדריינוס: "בחיך, סבא, בר כמה שנין את יומא דין?... בחיך, אם זכית אכיל מנהון תהוה מודע ליי" – אכן מתקיימת בחייו של הזקן. הזקן, בן מאה שנים ב"יומא דין", זוכה לאכול מהתאנים "לסוף יומין".

אך לעומת "אי קרצת לא חשכת... הקרצית וחשכית", שכנתו של הזקן "אמרה לבעלה: בר קבלוי..." (בנוסח ויקרא רבה), או "כל בני אדם הולכין... ואתה יושב בבית ח'שך באופל" (בנוסח התנחומא). ולבסוף, "באפתי רמשא פינון יתיה ואזל לבייתיה", כלומר, לפנות לילה וחשכה,²⁵ בסוף היום (בניגוד ל"לסוף יומין" של הזקן, שכנו), משחררים אותו לביתו, "בית ח'שך באופל".

21. ערוך השלם א (לעיל הערה 19), עמ' 181.

22. ערוך השלם ז, וינה תרנ"א, עמ' 58.

23. ראו תרגום אונקלוס לשמות י"ד, כ.

24. מ"א מרקין (מדרש רבה, תל אביב תשכ"ג, ויקרא רבה כה, ה, עמ' 66) תרגם ביטוי זה כ"לא יוצלח", על פי המילה היוונית 'קבלה' (καββαλε), שפירושה 'להיכשל בהתגוששות'.

25. "רמשא" הוא תרגומה של המילה "נשף" בישעיהו ה', יא ("משכימי בבקר... מאחרי בנשף" – "ברמשיין"), שמשמעותה לילה, אולם מילת 'נשף' עצמה מתפרשת לפעמים כ'חושך' ומתורגמת כ"קבל", כמו בירמיהו י"ג, טז ("על הרי נשף וקיתם לאור" – "על טורי קבל").

”בר קבלי” עשוי אפוא להתפרש במשמעות כפולה: בתחילה כ”איש יודע תחבולות” לעומת ”ברת פחין”, אשתו הטיפשה, אולם בסופו של דבר כ”בן חושך”, לאור התוצאות העגומות של התחבולה שנקט בעצת אשתו.²⁶

הניגוד בין הזקן ושכנו

מלבד העימות שבין נטיעה וחורבן, מבטא אפוא הסיפור גם את הניגוד שבין הזקן ושכנו: הזקן הבין את ערך הנטיעה עבור אחרים, ועל כן זכה ליהנות ממנה בעצמו, ואילו השכן לא הבין כלל את העיקרון ובלקבל ולא לתרום, ועל כן יצא במפח נפש.

כדי לחדד את הניגוד בין השניים משתמש הסיפור בביטויים דומים במשמעות הפוכה. מלבד מוטיב החושך, שעליו עמדנו לעיל, יש לציין גם את עניין הכבוד. בנוגע לזקן: ”אמרין ליה עבדוהי: כל הדין מוקרא תיקריניה להדיה סבא דיהודאי?”. אמר להון: ’ברייא אוקריה, ואנא לא אנא מוקר ליה?’ [= אמרו לו עבדיו: ’כל הכבוד הזה תכבדו לזקן הזה מהיהודים?’]. אמר להם: ’בוראו כיבדו ואני לא אכבדו?’ [= זאת לעומת ה’כבוד’ שלו זכה השכן בסוף המעשה: ’אמר לאנתתיה: ’בכל הדין יקרא אנא שלים לך’]. [= אמר לאשתו: ’בכל הכבוד הזה אני חייב לך’].

גם הפועל ’לפנות’ מופיע בסיפור פעמיים במשמעות הפוכה. אצל הזקן: ’קלונין אנא דתפנון הדין קרטלא דידיה ותמלון יתיה דינרין [= מצווה אני שתפנו הסל שלו ותמלאוהו דינרים]”, ואילו אצל השכן: ’באפתי רמשא פינן יתיה ואזל לבייתיה [= לפנות ערב פינן אותו והלך לביתו]”.

לפי הנוסח בתנחומא, הזקן מביא ”סלסלה” (סל קטן) של ”בכורי תאנים יפות”. בתמורה לכך שהזקן ”נטל סלסלה ומלא אותה בכורי תאנים יפות”, אומר אדריינוס לעבדיו: ”טלו אותה ממנו ומלאו אותה זהובים”.²⁷ מנגד, השכן אינו מסתפק בסלסלה אלא מביא ”סל גדול” של פרות כדי לזכות לזהובים רבים, אולם בסופו של דבר הסל הגדול היה לו לרועץ, כאשר את הפרות המרובים שבו השליכו על גופו.

בנוסף ויקרא רבה המלך נמצא בארמונו, ואילו הזקן ושכנו, כל אחד בתורו, עומדים ליד שער הארמון כשפרות בידיהם ומחכים לתגובת המלך. אולם הזקן הגיע אל הארמון לאחר יגיעה רבה, כפי שמודגש במדרש: ”קאים חציבין למינצב נציבין”, וכפי שתמה אדריינוס: ”ואת בר מאה שנין וקאים חצב חצובין למנצב נציבין?”, ולכן תגובת

26. הזיקה בין המובן הארמי המושאל של ’קבל’ לבין ’בית אופל’ עולה גם מן הגמרא בסנהדרין צב ע”א: ”ואמר רבי אלעזר: ”לעולם הוי קבל וקיים [רש”י: הוי עניו ותחיה. ’קבל’ לשון ’אפל’, עשה עצמך אפל ושפל]. אמר רבי זירא – אף אנן נמי תנינא: בית אפל אין פותחין לו חלונות לראות נגעו [רש”י: נמצא שאפלתו הצלתו, דכל זמן שאין כהן רואהו, אין מטמא בנגעים]”.

27. לפי הנוסח בתנחומא מדובר בדינרי זהב, השווים פי עשרים וחמישה מדינרי הכסף המופיעים בנוסח ויקרא רבה (ראו: בבא מציעא מד ע”ב).

המלך היא: "תיתנון סילון²⁸ דדהבא ויתיב ליה [= תתנו כיסא של זהב וישב לו] – למען ינוח מיגיעתו. לעומתו הגיע שכנו אל שער הארמון בלי שום יגיעה, ולכן מצווה המלך כי יישאר בשער הארמון ויתייגע בכך שהעוברים והשבים ישליכו את הפרות על פניו. בנוסח התנחומא המלך אינו נמצא בארמונו אלא עבר בשדה בחזרתו מהמלחמה באותו מקום שבו יגע הזקן והמלך תמה עליו ולעג לו בדרכו למלחמה. הזקן ושכנו מנסים שניהם לנצל את מעבר המלך שם כדי להתקרב אליו: "מה עשה אותו זקן? נטל סלסלה ומלא אותה בכורי תאנים יפות וקרב לפני אנדריאנוס", לעומת "הלך ושמע לאשתו ונטל סל גדול ומלא אותו כל מיני מגדים תאנים ותפוחים וטען על כתפו וקרב לפני המלך בקופנדר". אולם בעוד הזקן מתקרב אל המלך לאחר שעמל והתייגע ("אתה זקן ועומד וטורח ומתיגע לאחרים?"), כשהוא מביא למלך תרומה צנועה אך רבת משמעות, השכן מנסה להתקרב אל המלך "בקופנדר", כלומר באמצעות קיצור דרך, קפנדריא²⁹ – בלי שום יגיעה וכלי שום משמעות. הזקן מביא סלסלת פרות קטנה שמאחוריה מטען רעיוני גדול, שאפילו המלך אדריאנוס המשחית יודע להעריך אותה, ואילו השכן מביא סל פרות גדול שמאחוריו אין דבר. מי שאינו קולט את המשמעות הרעיונית שבתשורה אלא רואה רק הצד החומרי שבה, יאלץ להרגיש את הצד החומרי הזה על בשרו.

הבאת הביכורים

תיאור התנחומא, "נטל סלסלה ומלא אותה בכורי תאנים יפות וקרב לפני אנדריאנוס", נשמע כתיאורו של אדם המביא ביכורים: "יורד אדם בתוך שדהו ורואה תאנה שבכרה... נוטל הסל על כתפו ונכנס עד שמגיע לעזרה..." (ביכורים פ"ג משניות א-ד). המוטיב של "בכורי תאנים" קשור מילולית ורעיונית עם הבאת הביכורים, כדברי המדרש: "התאנה חנטה פגיה' (שה"ש ב', יד) – אלו סלי הבכורים"³⁰, וקשור במקביל גם לביטול הבאתם: "כי תאנה לא תפרח' (חבקוק ג', יז) – משבטלו הבכורים"³¹.

הזקן עומד כאדם "מביא וקורא" (ביכורים פ"א מ"ד) ונותן הצהרה המזכירה את מקרא הביכורים: "אמר לפניו: 'אדני המלך, קבל מן עבדך... הרי כבר זכני המקום לאכול מפירות נטיעותי, ואלה שבתוך הסלסלה מהן מנתך' " (נוסח התנחומא). כך מקשר המדרש בין הפרשה שאותה הוא רואה כפרשת הנטיעה: "וכי תבאו אל הארץ ונטעתם

28. סילון: $\sigma\epsilon\lambda\lambda\omega\iota\omicron\nu$, כיסא ביוונית; sela בלטינית (ראו כלים פכ"ב מ"י ושבת קלח ע"א). הושבת הזקן על כיסא של זהב אינה נזכרת בנוסח התנחומא, אולם שם הזקן נוטל "הסלסלה מלאה זהובים", וייתכן שיש כאן משחק מילים: sela (כיסא) של זהב וסל (סלא בארמית) מלא זהב.

29. 'קפנדריא' בלטינית היא שביל המקצר את הדרך, כמו במשנה ברכות פ"ט מ"ה: "לא יכנס להר הבית במקלו... ולא יעשנו קפנדריא".

30. שיר השירים רבה פרשה ב ב; פסיקתא דרב כהנא החדש הזה פסקא ה ט, מהד' מנדלבוים עמ' 95; פסיקתא רבתי החדש פט"ו, מהד' איש שלום עד ע"ב.

31. תנחומא תצוה יג; אבות דרבי נתן נו"ב פ"ה, מהד' שכטר עמ' 18.

כל עץ מאכל וערלתם ערלתו את פריו שלש שנים" (ויקרא י"ט, כג), לבין הפרשה העוסקת בסיומו של התהליך, פרשת הביכורים: "והיה כי תבוא אל הארץ... ולקחת מראשית כל פרי האדמה אשר תביא מארצך אשר ה' אלהיך נתן לך ושמת בטנא והלכת אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך" (דברים כ"ו, א-ב).

בוויקרא רבה הצהיר הזקן על נכונותו לנטוע: "ומה דהני למרי שמיא עבד =] ומה שמהנה לריבון השמים עושה[". ואכן, "לסוף יומין עבדין תיניא =] לסוף ימים עשו תאנים[", ולכן: "מה עבד? מלא קרטלא תינין וסלק =] מה עשה? מילא סל תאנים ועלה[", להודות לריבון השמים על כך, שמה שמהנה אותו הוא להעניק לזקן אריכות ימים והצלחה במעשיו. אל מול התקבולת: "ומה דהני למרי שמיא עבד"///"עבדין תיניא", תגובת הזקן היא: "מה עבד"///"מלא קרטלא תינין".

כמובן, בהודיה תמימה זו לקב"ה טמון הניצחון: "אני הוא אותו הזקן שמצאת אותי בהליכתך ואמרת לי: 'אתה זקן, מה אתה מצטער עומד ומתיגע לאחרים?' – הרי כבר זכני המקום לאכול מפירות נטיעותי!". ניצחון זה משקף גם את דברי המשנה: "נוטל הסל על כתפו ונכנס עד שמגיע לעזרה. הגיע לעזרה ודברו הלויים בשיר: 'ארוממך ה' כי דליתני ולא שמחת אויבי לי' (תהילים ל', ב)" (ביכורים פ"ג מ"ד). הניצחון, כמו בביכורים, הוא בעצם הבאת הפרות כהתגשמות ההצהרה הראשונה, בדומה להגדה בביכורים: "ויבאנו אל המקום הזה ויתן לנו את הארץ הזאת ארץ זבת חלב ודבש. ועתה הנה הבאתי את ראשית פרי האדמה אשר נתתה לי ה'" (דברים כ"ו, ט-י).

אמנם באירוניה המתבקשת, האיכר הזקן אינו עומד בירושלים לפני "הכהן אשר יהיה בימים ההם" (שם, ג), כי אם לפני האויב אשר השחית בימים ההם את ה"ארץ זבת חלב ודבש" שנתן ה' והחליף את ירושלים ב'איליה קפיטולינה'³²; אולם הניצחון הוא ניצחון: ניצחונו של הנוטע, העוסק בנטיעה וביצירת חיים וזוכה לאריכות ימים, על העוסק בקיצור החיים ובהשחתה. במקביל, פוריותה של ארץ ישראל גוברת על זה המנסה להחריבה.

הסיפור בהקשרו

כפי שכבר הזכרנו, סיפור אדריינוס והזקן מופיע במדרשים השונים במסגרת רצף דרשות העוסקות בחשיבות הנטיעה. הניגוד בין אדריינוס המשחית וההורס ובין הזקן היוצר והנוטע מהווה ביטוי ברור לערכים העולים מדרשות אלו. כך נאמר בוויקרא רבה:

'אחרי ה' אלהיכם תלכו ובו תדבקון' (דברים י"ג, ה)... וכי איפשר לאדם לבשר ודם להלוך אחרי הקב"ה?... אלא מתחילת ברייתו שלעולם לא נתעסק אלא במטע תחילה, הה"ד 'ויטע ה' אלהים גן בעדן' (בראשית ב', ח), אף אתם כשאתם

32. בבלי תענית כט ע"א; דיו קסיוס (לעיל, הערה 5).

נכנסין לארץ ישראל לא תתעסקון אלא במטע תחילה: 'וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל' (ויקרא י"ט, כג).³³

וכך נאמר במדרש תנחומא:

'וכי תבאו אל הארץ ונטעתם' – אמר להם הקב"ה לישראל: אע"פ שתמצאו אותה מליאה כל טוב, לא תאמרו נשב ולא נטע, אלא הווי זהירין בנטיעות, שנאמר: 'ונטעתם כל עץ מאכל'. כשם שנכנסתם ומצאתם נטיעות שנטעו אחרים, אף אתם היו נוטעים לבניכם. שלא יאמר אדם: 'אני זקן, כמה שנים אני חי? מה אני עומד מתיגע לאחרים? למחר אני מת! ... אילולי שהקב"ה העלים מלבו של אדם את המיתה, לא היה אדם בונה ולא נוטע... לפיכך העלים הקב"ה מלבות של בני אדם את יום המיתה, שיהא אדם בונה: זכה – יהיה לו; לא זכה – לאחרים.³⁴

בהמשך לדברים אלו מופיע סיפור אדריינוס והזקן, ואחריו נאמר:

לפיכך לא יִפְטַל אדם מן הנטיעות, אלא כשם שמצא עוד יוסיף ויטע, אפילו יהיה זקן. אמר הקב"ה לישראל: 'למדו ממני; כביכול אני צריך, שנאמר: "ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם" (בראשית ב', ח)'.³⁵

דרשות אלו מבטאות את ערכן של הנטיעה והצמיחה, של היגיעה עבור אחרים ושל הדאגה לדורות הבאים, למרות התחושה הקיומית של קוצר חיי האדם. ערכים אלו מוצגים כהתדבקות בדרכי הבורא וכלימוד ממנו ומיצירתו. הניסוח "לא יִפְטַל אדם מן הנטיעות" דומה לאמירה: "לא יִפְטַל אדם מפריה ורביה אלא אם כן יש לו בנים בני בנים" (יבמות פ"ו מ"ו), ומשווה אפוא את הנטיעה להולדה. הנטיעה בארץ ישראל מושווית בדברי המדרש גם לנטיעת הקב"ה בגן עדן. כל זה עומד מול מפעלו של אדריינוס הרשע שחיק עצמות המשחית וההורס.³⁵

בוויקרא רבה המפגש בין אדריינוס והזקן מתקיים ב"שביליא דטבריה". בעקבות מלחמת בר-כוכבא תעבור הסנהדרין מיבנה לגליל, ועל אף ההרס והחורבן תתחיל שם תקופה פורייה. היהודים יתרכזו בגליל ויתעסקו בחקלאות.

ובעיקר, בנטיעה.³⁶

33. ויקרא רבה פרשה כה, מהד' מרגליות עמ' תקעב-תקעג.

34. תנחומא קדושים ח.

35. מעניין להשוות דברים אלו עם מפגש אחר של יהודי עם המלך הרומאי, שהתרחש בתקופה מאוחרת יותר: "כל יומא הוה שדר ליה דהבא פריכא במטראתא... אמר [ליה רבין]: 'לא צריכנא, אית לי טובא'. אמר: 'ליהווי למאן דבתרך דיהבי לבתראי דאתו בתרך, ודאתי מינייהו ניפוק עלייהו' [= כל יום היה שולח לו (אנטונינוס לרבי) זהב שבור בשקים... אמר לו רבי: "איני צריך, יש לי הרבה". אמר (אנטונינוס): "שיהיו לבאים אחריך כדי לתת לבאים אחריהם, והבאים מהם יוציאו עליהם]" (עבודה זרה י ע"ב). (רש"י: "היוצאין מבנין יוציאו הוצאות למלכי רומי העומדין אחני על סמך הממון הלז").

36. על דרך הייעוד המובטח בירמיהו ל"ב.